

AXLOQIY ONG VA TABIATGA MUNOSABAT O'RTASIDAGI O'ZARO KOPPELYATLAR PSIXOLOGIYASI

Akramov Mirmuhsin Rustamovich

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi dotsenti, psixologiya fanlari
doktori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada axloqiy ong shakllanishining psixologik mexanizmlari, voqelikni estetik idrok qilish va badiiy ifodalashdan iborat ma'naviy hodisasi, tabiat muhofazasining eng umumiy hamda ob'ektiv qonuniyatlari yoritilgan. Ekologik ongni rivojlantirish xususiyatlariga ko'ra, tabiatga axloqiy munosabatni ifodalash va ob'ektiv qonuniyat, o'z navbatida, "tabiat-jamiyat-inson-san'at" tizimi munosabati yo'nalishlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar. Axloqiy xulq-atvor, ekologik ong, estetik munosabat, tabiat bilan o'xshashlik, tabiat bilan o'zaro ta'sir, ekosentrizm, ekologik apatiya, antroposentrizm, tabiiy muvozanat, insonning tabiatga bog'liqligi, ekologik inqiroz tahdidi

ПСИХОЛОГИЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НРАВСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ И ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ

Акромов Мирмухсин Рустамович

*Доцент Международной исламской академии Узбекистана,
доктор психологических наук*

Аннотация. В данной статье описывается психологический механизм формирования нравственного сознания, наиболее общая и объективная закономерность защитника природы, духовный феномен, основанный на экстатическом восприятии действительности и художественном выражении. Помимо развития экологического сознания, выражения нравственного отношения к природе и объективной правомерности, в свою очередь, исследуется направленность отношений системы «природа-общество-человек-искусство».

Ключевые слова. Этическое поведение, экологическое сознание, эстетическое отношение, сходство с природой, взаимодействие с природой, экоцентризм, экологическая апатия, антропоцентризм, природный баланс, зависимость человека от природы, угроза экологического кризиса

PSYCHOLOGY OF THE INTERPRETATION BETWEEN MORAL CONSCIOUSNESS AND ATTITUDE TO NATURE

*Akramov Mirmukhsin Rustamovich Associate Professor of the
International Islamic Academy of Uzbekistan, Doctor of Psychology*

Annotation. This article describes the psychological mechanism of the formation of moral consciousness, the most general and objective regularity of the defender of nature, a spiritual phenomenon based on an ecstatic perception of reality and artistic expression. In addition to the development of ecological consciousness, the expression of a moral attitude towards nature and objective legitimacy, in turn, the direction of the relations of the system «nature-society-man-art» is studied.

Keywords. Ethical behavior, ecological consciousness, aesthetic attitude, similarity with nature, interaction with nature, ecocentrism, ecological apathy, antropocentrism, natural balance, human dependence on nature, the threat of an ecological crisis

Shaxsda axloqiy ong shakllanishining psixologik mexanizmlarini tadqiq qilish bugungi kunda zamoviy psixologiyaning oldida tupgan aktual muammolardan biri sanaladi. Psixika rivojlanishining ekopsixologik yondashuviga ko'ra, ekologik ongning tuzilishiga psixikaning quyidagi asosiy jihatlari kiradi: jamiyiy, emosional, intellektual, shaxsiy va ma'naviy-axloqiy. Bir qator mualliflarning fikriga ko'ra, ekologik ongning tuzilishi asosiga qo'yilgan omillarning xilma-xilligiga qaramay, uning tipologiyasi insonning tabiatga bo'lgan munosabatining evolyusion yo'li bilan inson va muhitni qiyoslash orqali inson va tabiatning butunligi bir qismi sifatida tushunish bilan belgilanadi.

Tadqiqotda tabiatga estetik munosabat jarayoni va uni badiiy obrazlarda ifodalash san'atida, shaxsning sub'ektiv emosional-hissiy ekologik dunyoqarashi, individual hayotiy tajribasi "objektivlashib", amaliy faoliyati mohiyati ham, funksiyasi ham (san'at janrlari va shakllarida) turlicha ifodalanishi ta'kidlanadi. Ularning umumiyligi maqsad va vazifalar yagonaligida bo'lsa, har biri ifodalash usullari va tashkilotchilik vositalaridir. Lekin, turli san'at janrlarining ekologik voqelikni (xucusan, madaniyatni) badiiy obrazlarda ifodalash doirasidagi integratsiyalashuvi tabiatga estetik munosabat yaxlitligini va adekvatligini ta'minlaydi. Ekologik voqelikni estetik idrok qilish va badiiy ifodalashdan iborat ma'naviy hodisasi, tabiat muhofazasining (sub'ektiv omili sifatida) eng umumiy va ob'ektiv qonuniyatlarini namoyon qiladi. Bu qonuniyat, o'z navbatida, "tabiat-jamiyat-inson-san'at" tizimi

munosabati yo'nalishlarining (ekologik yoki antieologik) xarakterini belgilab berishi bilan san'atning ekologik borliqqa ta'siridagi sub'ektiv omil maqomini, vujudga kelishining ob'ektivligini ham, funksiyasi yaxlitligini ham, icticno qilmasligi tadqiqotda ochib bepilgan. Ta'lim maqsadlari takonimiyasini turlicha amalga oshirish mumkin.

Jamiyatning tabiatga estetik munosabat ehtiyojlari va manfaatlari ekologik ong va madaniyat rivojlanishining harakatlantiruvchi motivi va mexanizmi hisoblanadi. Shunga ko'ra, shaxs ekologik ongi va madaniyatining tabiatga estetik munosabatni belgilash imkoniyati har qanday tapixiy davpda aniq vazifalarni bajarishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham, uning vazifalari ekologik muammolarning ustuvor yo'nalishlariga mos tarzda turli davplarda turlicha talqin qilingan.

4.17-jadval

“Axloqiy xulq-atvor motivlarini” o‘rganish metodikasi va “Tabiat bilan bog‘liqlik” metodikasi natijalarining o‘zaro aloqasi

shkalalar	axloq - ijtimoiy adaptasiya mexanizmi	axloq- individual mas’uliyatni zimmasiga olish
Tabiat bilan o‘xshashlik	0,336*	0,418*
Ekologik sub’ektivlik	0,228	0,248
Tabiat bilan o‘zaro ta’sir	0,330*	0,597**
Ekosentrizm	0,542**	0,484*
Ekologik apatiya	0,237	-0,138
Antroposentrizm	0,269	0,206

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Tadqiqotdan olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, siniluvchilarning so‘rovnomalarga bergan mulohazalari tabiat bilan o‘xshashlik shkalasi, axloq-ijtimoiy adaptasiya mexanizmi va axloq-individual mas’uliyatni zimmasiga olish shkalalari bilan, tabiat bilan o‘zaro ta’sir shkalasi axloq-ijtimoiy adaptasiya mexanizmi va axloq-individual mas’uliyatni zimmasiga olish shkalalari bilan, ekosentrizm shkalasi axloq-ijtimoiy adaptasiya mexanizmi va axloq-individual mas’uliyatni zimmasiga olish shkalalari o‘rtasida o‘zaro bog‘liqliklar aks etgan.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, siniluvchilarda ekologik ong shakllanishiga tabiat bilan o‘zaro ta’sir va axloq-individual mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish, ekosentrizm hamda axloq-ijtimoiy adaptasiya mexanizmi kabi shkalalar bevosita o‘zining ta’sirini ko‘rsatayotgan ekan. Shu jihatdan olib qapalganda, shaxsda ekologik ong shakllanishi shaxsning ichki sub’ektiv kechinmalari bilan uzviy bog‘liqdir.

Atpof-muhitning qulay ekologik holatini, biocfepa muvozanatini, tabiiy landshaftlar komplekslarini va ekologik borliqni estetiklashtirishga qaratilgan ishlar shaxs ekologik ongida utilitar estetik qadriyatlarini shakllantirib, tabiatga ekoestetik munosabatini rivojlantirib, zaparciz atpof-muhitni, iqtisodiy komplekslarni yaratishni maqsad qilib qo‘ymoqda. Shu jumladan, tabiatga estetik munosabatda ekologik maqsad ustuvorlashib, uning funksional yo‘nalishini belgilab berishini ob’ektiv jarayon sifatida e’tibor etish kerak. Zero, tabiatga estetik munosabatni rivojlantirishda ekologik ong darajalarining funksional roli kuchayib va ahamiyatining oshib borishi insoniyat ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

4.18-jadval

“Yangi ekologik paradigma” shkalasi xususiyatlari metodikasi va “Tabiat bilan bog‘liqlik” metodikasi natijalarining o‘zaro aloqasi

shkalalar	Tabiatga nisbatan o‘cish	Antiantropozentrizm	Tabiiy muvozanat	Insonning tabiatga bog‘liqligi	Ekologik inqiroz tahdidi	YAEP ning integral shkalasi
Tabiat bilan o‘xshashlik	0,368*	0,118	0,526**	0,349*	0,458*	0,224
Ekologik sub’ektivlik	0,246	0,271	0,374*	0,512**	0,149	0,215
Tabiat bilan o‘zaro ta’sir	-0,340*	0,525**	0,258	0,415*	0,347*	0,244
Ekosentrizm	0,538**	0,442*	0,369*	0,285	0,174	0,487*
Ekologik apatiya	0,272	-0,396*	0,465*	0,246	0,478*	0,132
Antropozentrizm	0,489*	0,266	0,127	0,187	0,674**	0,427*

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Shaxsning tabiatga estetik munosabatini shakllantirishda ekologik ong rivojlanish bosqichlari o‘rtasidagi vorisiylik va aloqadorlik, uning san’at asarlari badiiy obrazlarida ifodalanish xususiyatlari tabiatni muhofaza qilishda alohida ahamiyatga ega bo‘lgan.

Yangi ekologik paradigma va tabiat bilan bog‘liqlik metodikalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar quyidagi shkalalar bilan ya’ni tabiat bilan o‘xshashlik shkalasi tabiatga nisbatan o‘cish, tabiiy muvozanat, insonning tabiatga bog‘liqligi va ekologik inqiroz tahdidi bilan, ekologik sub’ektivlik shkalasi tabiiy muvozanat, insonning tabiatga bog‘liqligi shkalalari bilan, tabiat bilan o‘zaro ta’sir shkalasi tabiatga nisbatan o‘cish, antiantropozentrizm, insonning tabiatga bog‘liqligi va ekologik inqiroz tahdidi bilan, ekosentrizm shkalasi tabiatga nisbatan o‘cish, antiantropozentrizm, tabiiy muvozanat va yangi ekologik paradigmaning integral shkalalari bilan, ekologik apatiya shkalasi antiantropozentrizm, tabiiy muvozanat va ekologik inqiroz tahdidi shkalalari bilan, oxirgi shkala antropozentrizm tabiatga nisbatan o‘cish, yangi ekologik paradigma va ekologik inqiroz tahdidi kabi shkalalar bilan o‘zaro yuqori darajada aloqador munosabatlarni tashkil etgan.

Keyinchalik, “tabiat-jamiyat-inson” tizimi elementlari o‘rtasidagi munosabatlarning rivojlanib borishi bilan ekologik ong va madaniyat boshqa ijtimoiy ong shakllarini integrasiyalashtiruvchi omilga aylangan.

Shaxs ekologik madaniyati va tafakkur tarziga mos tarzda, o‘zi yashayotgan tabiiy makonning estetik qiyofasini san’at asaplarida badiiy aks ettirishi, tabiiy atrof-muhit muhofazasining muhim sub’ektiv omili bo‘lib, kishilarining tabiat to‘g‘risidagi dunyoqarashi xarakteriga adekvatdir. Boshqacha qilib aytganda, shaxs ekologik ongi va madaniyati darajasi tabiatga estetik munosabatida namoyon bo‘lishi bilan ijtimoiy-falsafiy hodisa hisoblanadi.

Har qanday tapixiy davrda insoniyatning ekologik dunyoqarashi tabiatga estetik munosabatni shakllantirishi bilan muhim ijtimoiy funksiyani bajarib kelgan. Lekin, bir tomondan, totalitar kommunistik mafkura hukmronligi davrida tabiatni san'at asarlarida badiiy ifodalash ham muayyan siyosiy maqsadlarga bo'ysundirilgan yoki uning talqinida mavjud tizimga oshkora maddohlik bo'lsa ham, ikkinchi tomondan, tabiat haqida yaratilgan san'at asarlarida Ona-zaminga insoniy munosabat "chaqirig'i" baralla ko'rinib va eshilib turar edi. Bu esa, shaxsning san'atdagi "tabiat borlig'iga" estetik munosabati xarakterini belgilaydigan intellektual salohiyatiga va uni baholash mezonlariga bog'liqdir.

4.20-jadval

“Yangi ekologik paradigma” shkalasi xususiyatlari metodikasi va “EkK 30”

metodikasi natijalarining o'zaro aloqasi

shkalalar	Ekologik muammolarni rad etish	Ekologik internallik	Biosentrizm	Moliyaviy-iqtisodiy ustuvorlik	Global ekologik muammolar
Tabiatga nisbatan o'sish	0,482*	0,162	0,522**	0,227	0,227
Antiantroposentrizm	0,218	0,458*	0,241	0,452*	0,129
Tabiiy muvozanat	0,175	0,474*	0,463*	0,174	0,482*
Insonning tabiatga bog'liqligi	0,563**	0,356*	0,549**	0,267	0,486*
Ekologik inqiroz tahdidi	0,178	0,466*	0,231	0,378*	0,568**
YAEP ning integral shkalasi	0,228	0,161	0,167	0,354*	0,216

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Yangi ekologik paradigma shkalasi xususiyatlari va ekologik ongini o'lchashga qaratilgan metodikalar natijalariga ko'ra, tabiatga nisbatan o'sish shkalasi bilan, ekologik muammolarni rad etish va biosentrizm shkalalari, antiantroposentrizm shkalasi bilan ekologik internallik va moliyaviy-iqtisodiy ustuvorlik shkalalari, tabiiy muvozanat shkalasi bilan ekologik internallik, biosentrizm va global ekologik muammolar shkalalari, insonning tabiatga bog'liqligi shkalasi bilan ekologik muammolarni rad etish, ekologik internallik, biosentrizm va global ekologik muammolar shkalalari, ekologik inqiroz tahdidi shkalasi bilan ekologik internallik, moliyaviy-iqtisodiy ustuvorlik va global ekologik muammolar shkalalari, yangi ekologik paradigmanning integral shkalasi bilan moliyaviy-iqtisodiy ustuvorlik shkalalari o'rtasida o'zaro bog'liqliklar tashkil qilgan.

Ekologik voqelikni estetik idrok qilish va badiiy ifodalashdan iborat ma'naviy hodisasi, tabiat muhofazasining (sub'ektiv omili sifatida) eng umumiy va ob'ektiv qonuniyatlarini namoyon qiladi. Bu qonuniyat, o'z navbatida, "tabiat-jamiyat-inson-san'at" tizimi munosabati yo'nalishlarining (ekologik yoki antieologik) xarakterini belgilab berishi bilan san'atning ekologik borliqqa ta'siridagi sub'ektiv omil maqomini, vujudga kelishining ob'ektivligini ham, funksiyasi yaxlitligini ham, istisno qilmasligi alohida

ahamiyatga ega.

Jamiyatning tabiatga estetik munosabat ehtiyojlari va manfaatlari ekologik ong va madaniyat rivojlanishining harakatlantiruvchi motivi va mexanizmi hisoblanadi. Shunga ko'ra, shaxs ekologik ongi va madaniyatining tabiatga estetik munosabatni belgilash imkoniyati har qanday tarixiy davrda aniq vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Ekologik ongni rivojlantirish xususiyatlariga ko'ra, tabiatga estetik munosabatni ifodalashda ham milliylik va an'anaviylik umuminsoniyat ekologik ehtiyojlaridan kelib chiqadi va manfaatlarga mos keladi. Zero, tabiatga estetik munosabatning tarixiy an'alarini hozirgi fan, texnika, texnologiya rivojlanishi bilan uyg'unlashtirish – kelajakda millatning jahon hamjamiyatida munosib o'rinni egallashi zaruriy shartlaridan biridir.

Umumlashtirib xulosa qiladigan bo'lsak, birinchidan, ijtimoiyma'naviy hodisa sifatida, ekologik borliqqa estetik munosabat, mohiyati va xarakteriga ko'ra, shaxs ekologik faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi; ikkinchidan, dunyo ekologik manzarasinining xaritasini, voqelik xarakterini belgilashda tabiatga estetik munosabat rivojlanish tarixi va uning davrlari asosiy mezon va ko'rsatkichdir; uchinchidan, ekologik ong va madaniyatning tabiatga estetik munosabatni «tashkillashtirish» imkoniyatlari, uni ifodalash usullarini, vositalarini ham qamrab oladi; to'rtinchidan, tabiatga estetik munosabat bilan ekologik ong va madaniyat rivojlanish darajasi o'rtasida korrelyatsion bog'lanish mavjud bo'lib, biri ikkinchisining rivojlanishini rag'batlantiradi; beshinchidan, ekologik ongning boshqa ijtimoiy ong shakllarini integratsiyalashtiruvchi potentsiali tabiatga estetik munosabatni funksional jihatdan universallashtiradi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Абдулин, А.Г. Жизнедеятельность человека в экологически неблагоприятных условиях существования. // Безопасность жизнедеятельности. – 2009. – №7. – С. 5-9.

2. Akramov M. R. Inson tabiat munosabatlarida ekologik ong xususiyatlarining shakllanishi // Academic research in educational sciences. – 2022. – №. Conference. – С. 80-83.

3. Акрамов М. Р. Психологические проблемы изучения формирования экологического сознания //Международный научно-практический электронный журнал «Моя профессиональная карьера». Выпуск № 33 (том 1)(февраль, 2022). Дата выхода в свет: 28.02. 2022. – С. 97.

4. Акрамов, М. Р. (2023, February). Формирование характеристик экологического сознания в отношении человека с природой. In Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences (Vol. 2, No. 2, pp. 113-118).

5. Akramov, M. R. (2022). Inson tabiat munosabatlarida ekologik ong xususiyatlarining shakllanishi. Academic research in educational sciences, (Conference), 80-83.